

POST-SOCIJALISTIČKA TRANSFORMACIJA U SRBIJI IZ SOCIOLOŠKE PERSPEKTIVE

1. Uvod

U ovom radu se bavimo nekim aspektima promene društvene strukture, na osnovu rezultata više empirijskih istraživanja i anketa, koje se odvijaju tokom dugotrajnog neravnomernog procesa post-socijalističke transformacije u Srbiji. Taj proces se u Srbiji može podeliti na dva perioda: prvi, koji je trajao od, približno 1990. godine, do približno polovine 90-ih, može se označiti kao „blokirana transformacija“; drugi, koji je ubrzanje dobio od 2000. godine i još uvek traje, a može se odrediti kao zakasnela transformacija. I jedan i drugi proces promena bitno su uslovljeni dotadašnjim razvojnim tokom (i to tako što su, između ostalog, karakteristike promena posle „deblokiranja“ transformacije značajno određene njenom prethodnom „blokiranom“ fazom), pa su u svojoj ukupnosti ti procesi različiti od obrazaca tipičnih za transformaciju „uspešnih“ srednjo-evropskih zemalja. U radu će se stratifikacijske promene analizirati na tri ravni: na ravni društvene pokretljivosti (sa posebnim osvrtom na društveno-profesionalnu pokretljivost i spremnost ljudi u Srbiji za društveno-profesionalnu pokretljivost), društvenih nejednakosti i promena vrednosnih orijentacija.

2. Promene društvene strukture u Srbiji

2.1. Jugoslovenski socijalizam: kvazi-tržišni „liberalni“ model

Pre nego što počnemo sa analizom procesa post-socijalističke transformacije u Srbiji, trebalo bi izdvojiti neke važne specifičnosti koje su prethodile ovom procesu, a koje su karakterisale Jugoslovenski socijalizam, uključujući naravno i Srbiju. Pre svega, treba istaći da se ovo društvo zasnivalo na komando-planskoj ekonomiji, političkom monizmu i ideološkom monopolu. Rani sukobi jugoslovenskog komunističkog vođstva sa sovjetskom nomenklaturom omogućio je da se u zemlji razviju neke osobene karakteristike ovog društvenog sistema.

Da bi održali unutrašnju legitimnost, ali i osigurali spoljašnju pomoć Zapada, jugoslovenski komunisti su od 1950-ih počeli da određene institucionalne i legitimacijske obrasce oblikuju u protivstavu prema odgovarajućim karakteristikama sovjetskog sistema. Tako je, početkom decenije, napušten pokušaj kolektivizacije poljoprivrede i ova je grana većim delom prepuštena sitnim posednicima. Samoupravljanje, kojim je proklamovano upravljanje zaposlenih u preduzećima, i time ideološki uspostavljena „supstantivna demokratija“, za razliku od „formalne“ Zapadne, u stvarnosti je prvenstveno predstavljalo pravni okvir za uvećanje autonomije direktorskog sloja unutar vladajuće kolektivno-vlasničke klase. Taj proces je išao pod ruku sa uvođenjem „socijalističkog tržišta“, pre svega u oblasti široke potrošnje, a zatim tržišta radne snage (ponovo dobrim delom suspendovanog početkom 70-ih, zbog ogromnog rasta nezaposlenosti) i, u svim ograničenim razmerama, tržišta kapitala. Rastuća ekonomska i politička otvorenost prema Zapadu omogućila je relativno slobodnu razmenu robe, ljudi (sa oko milion radnika zaposlenih u inostranstvu) i ideja.

Prema rezultatima nekoliko empirijskih socioloških istraživanja tokom 1970-ih i 80-ih godina utvrđeno je postojanje značajnih nejednakosti u raspodeli materijalnog bogatstva, moći i ugleda u jugoslovenskom društvu, kao i da su one bile povezane sa hijerarhijskom distribucijom društvenih položaja (unutar koje je na vrhu bila klasa kolektivnih vlasnika/nomenklatura, u sredini su bili pripadnici posrednih slojeva, a na dnu manuelni radnici i, naročito poljoprivrednici).

Elementi (kvazi) tržišne ekonomije u Jugoslaviji intervenisali su na sledeći način u sistem raspodele. Relativa autonomija preduzeća omogućavala je direktorima da povećaju svoje zarade, ali i plate stručnjaka, čime je njihov materijalni položaj značajnije poboljšan u odnosu na manuelne radnike (što je odstupalo od sistema raspodele u drugim socijalističkim zemljama). Uz to, u zemlji su bile prisutne i veoma velike regionalne i granske razlike u ličnim dohocima (Slovenija i Hrvatska, nasuprot „jugu“; finansijski sektor i duvanska industrija, npr. naspram industriji tekstila, kože i obuće itd.). Privatno vlasništvo je, u uslugama i trgovini, omogućavalo veće prihode sitnim preduzetnicima, ali je, s druge strane, zakonsko ograničavanje privatnog sektora upućivalo sve slojeve sa većim dohocima (preduzetnike, direktore i stručnjake) da značajan deo svojih prihoda koriste za ličnu, a ne na investicionu potrošnju.

2.2. Period „blokirane transformacije“

Sukobi unutar kolektivno-vlasničke klase oko dominantnih položaja posle smrti Josipa Broza destabilizovali su ovu grupaciju u deceniji koju je, istovremeno, obeležavala duboka ekonomska kriza. Borba za vlast je onemogućila ekonomske reforme, a poslednji pokušaj tržišne reorganizacije pod Antom Markovićem, podstaknut dramatičnim početkom post-socijalističke transformacije u srednje-evropskim zemljama, prekinut je nasilnim raspadom federacije i dugotrajnim građanskim ratovima. Ono što je bilo specifično za Srbiju, u ovom periodu opštih strukturalnih promena, jeste to što je političko ekonomsku dominaciju zadržao režim koji je direktno proizašao iz prethodne vladajuće grupacije, a posledica toga je bilo blokiranje post-socijalističke transformacije. Pod blokiranom transformacijom se podrazumeva proces u kojem je deo prethodno vladajuće nomenklature svoj sveukupni društveni monopol zamenio međusobno povezanom ekonomskom i političkom dominacijom, koja je omogućila odlaganje uvođenja tržišne ekonomije i političkog takmičenja. Na temelju te dominacije ova je grupa uspeła da sprovede široku konverziju prethodnog monopolističkog društvenog položaja u ekonomski (privatan) kapital. O razmerama ove konverzije svedoče istraživanja, prema kojima su članovi nekadašnje nomenklature i pripadnici njenih mreža (porodičnih i prijateljskih), tokom prve polovine 90-ih, uspeali da se domognu dve trećine elitnih preduzetničkih položaja, što je znatno više nego u bilo kojoj drugoj post-socijalističkoj evropskoj zemlji.

Naravno, upravo činjenica konverzije položajne moći u privatan kapital po sebi dokazuje da su se i tokom perioda blokirane transformacije u društvu Srbije zbivale značajne promene (ma koliko one bile usporene). Višepartijski sistem je zadobio institucionalnu osnovu, koja je postala dovoljno čvrsta da omogući promenu režima na osnovu izbornih rezultata 2000. godine. Uz to, uporedo sa veoma sporim procesom privatizacije „društvenog vlasništva“ – koji je osiguravao legitimacijsku osnovu uspostavljanja tržišne ekonomije – odvijao se i mnogo brži rast autohtonog privatnog sektora. Stoga je u istraživanju iz 1997. godine utvrđen značajan porast broja pojedinaca koji su se na elitne preduzetničke položaje uspeali iz slojeva sitnih i srednjih preduzetnika, kao i stručnjaka.

Postepeno stvaranje nove klase na vrhu društvene piramide pratilo je restrukturisanje drugih delova hijerarhije. Na to su uticali kako sistemski tako i neki drugi činioci. Kao što je poznato, prva polovina 90-ih je u Srbiji bila obeležena – istovremeno – post-socijalističkom transformacijom, građanskim ratovima, međunarodnom izolacijom i sankcijama, dramatičnim padom društvenog proizvoda, hiperinflacijom. Do krajnosti ubrzano osiromašenje ogromne većine stanovništva odvijalo se paralelno sa bogaćenjem uskog sloja ljudi koji su (preko kontrole nad državnim aparatima – policijom, vojskom, birokratijom) bili uključeni u ekonomske aktivnosti povezane sa ratom i kršenjem međunarodnih sankcija (uvoz nafte, oružja itd.). Ukidanje mehanizama komandne ekonomije odvijalo se istovremeno sa rastom redistributivne uloge države, koji je bio neizbežan u uslovima ekonomskog sloma zemlje. Na

taj način rast diferencijacije između vrha i dna društvene hijerarhije kombinovan je sa smanjivanjem nejednakosti u prihodima za sve grupacije izuzev one na samom vrhu društvene lestvice, pri čemu su druge statusne razlike ostajale uglavnom neizmenjene (nejednaka imovina, obrazovanje, uslovi rada i sl.). I dalje, na restratifikacijske procese – na svim hijerarhijskim nivoima – sve je više uticalo privatno vlasništvo: poljoprivrednici, koji su ranije bili dosta homogena grupa, počeli su znatnije da se diferenciraju; poboljšavao se položaj sitnih preduzetnika; a krupni preduzetnici izbili su na vrh piramide materijalnog položaja.

2.3. „Deblokiranje“ transformacije

Deblokada transformacije (rast autohtonog privatnog sektora u ekonomiji, izborni uspesi opozicionih stranaka na lokalnim izborima u skoro svim velikim gradovima i sl.) započela je već tokom Miloševićevog režima, ali je rat sa NATO paktom, 1999. pokazao da ovaj režim ne može da osigura stabilne uslove za reprodukciju novih društvenih odnosa. To je bio osnovni razlog zbog kojeg je nova ekonomska elita uskratila dalju podršku Miloševiću i pomogla njegovo rušenje sa vlasti na izborima u 2000. godini.

Promena političkog režima ubrzala je proces transformacije. Arbitarna uloga države u ekonomiji, koja je bila uspostavljena namesto komandne uloge, tokom 90-ih, zamenjena je sada regulacionom. Privatizacija je ubrzana, ekonomski sistem stabilizovan, inflacija obuzdana, spoljna razmena izrazito povećana. Ekonomska stabilizacija i inostrana finansijska pomoć osigurali su značajan rast prihoda i životnog standarda stanovništva (uprkos tome što je privatizacija povećala broj nezaposlenih, a stabilizacija ekonomskog i pravnog sistema smanjila broj ljudi aktivnih unutar sive ekonomije, koja je u ranijem periodu donosila više od 40% društvenog proizvoda). Stoga se može pretpostaviti da se rastuća društvena diferencijacija, koja se tokom 90-ih oblikovala kao proces društvene polarizacije (suprotstavljajući mali broj pojedinaca sa vrha hijerarhije celokupnom stanovništvu), preoblikovala tokom poslednjih godina tako da se rasprostire po celokupnoj društvenoj lestvici, paralelno sa rastućim realnim prihodima većine zaposlenih. Naravno, mogu se očekivati i određene promene u regrutnim obrascima ekonomske elite (koje bi bile nastavak tendencije formirane tokom druge polovine 90-ih), pre svega u vidu smanjenja procenta nekadašnjih pripadnika nomenklature u njenom sastavu i rasta uzlazne mobilnosti u tu elitu sitnih i srednjih preduzetnika, menadžera državnih/društvenih firmi i stručnjaka. U oblasti vrednosti, može se pretpostaviti da tokom deblokiranja transformacije dolazi do slabljenja etničke homogenizacije, zbog prestanka ratnih sukoba, i do širenja liberalne ideologije, zbog jačanja elemenata tržišne privrede. Pri tome, egzistencijalne teškoće nekih društvenih grupa, koje su „gubitnici“ u procesu transformacije, osiguravaju dalje prisustvo tradicionalnih vrednosti i distributivne ideologije među njihovim pripadnicima (veći deo poljoprivrednika, manuelni – a posebno nekvalifikovani – radnici, niži nemanuelni slojevi).

2.4. Društvena pokretljivost

Rast nezaposlenosti na preko 30% i izrazito visoko učešće neformalne privrede u društvenom proizvodu (po nekim procenama, od 31% do čak 55% tokom 90-ih) naglasili su problem osiromašjenja i dodatno uticali na već vidljivi proces klasne samoreprodukcije.

Određene analize društvene pokretljivosti tokom 90-ih pokazuju postojanje značajnih prepreka za uspon u klasu višu od klase porekla, koje su najviše bile izražene za pripadnike niže klase, uz zatvaranje srednje i vladajuće klase koje je dominiralo u opštem trendu rastuće nepokretljivosti („vladajuća klasa“ – političari, krupni i srednji preduzetnici i direktori; „srednja klasa“ – sitni preduzetnici i stručnjaci; „niža klasa“ – ostali slojevi).

Nakon promene političkog režima u Srbiji, 2000. godine, dolazi do blagog opšteg porasta pokretljivosti u odnosu na prethodni period, ali pre svega za pripadnike nemanuelnih klasa. Dok mogućnost uspona na najviše klasne položaje postaje veća, dotle postepenost, a samim tim i usporenost uspona kroz obrazovni kanal postaje još naglašenija. Uočljiv je i dalji rast zatvorenosti klase koju čine stručnjaci i samozaposleni (sa visokim obrazovanjem – advokati, lekari i sl.), koji otvara pitanje dostupnosti visokog obrazovanja u Srbiji i položaja stručnjaka različitog klasnog porekla na tržištu rada.

Takođe treba naglasiti i postojanje jasne izolovanosti klase koju čine poljoprivrednici kao i klase koju čine ne/kvalifikovani manuelni radnici od gornje polovine društvene lestvice (stručnjaka, sitnih preduzetnika i elite). Bliska povezanost klasa poljoprivrednika i manualnih radnika je jedna od najuočljivijih specifičnosti društva Srbije. Koliko god da slabija mobilnost poljoprivrednika u drugim pravcima predstavlja zajedničku osobinu režima pokretljivosti u Evropi, ona u slučaju Srbije dobrim delom može biti objašnjena i uspešnošću mešovite ekonomske strategije njihovih domaćinstava – mešovita domaćinstva beleže u Srbiji prosečno najviši skor na indeksu ekonomskog položaja.

Određene varijacije u odnosu na samoreprodukcijску pravilnost, koje su uočljive iz istraživanja sprovedenih 1997. i 2003. godine, predstavljaju naznaku postepenog povećanja fleksibilnosti društvene strukture. Međutim, dok se za društvenu pokretljivost u Srbiji 80-ih godina moglo reći da samo kasni u približavanju modelu industrijskih društava, nakon 10 godina blokirane transformacije i strukturalnih specifičnosti nastalih u tom periodu, postoji mogućnost da zbog toga bar u narednih nekoliko godina pokretljivost nastavi da odstupa u odnosu na većinu zemalja srednje i istočne Evrope.

2.4.1. Osobenosti društveno–profesionalne pokretljivosti radnog stanovništva Srbije tokom perioda post-socijalističke transformacije

U godinama post-socijalističke transformacije Srbije, uprkos blokirane tranzicije, postepeno i stihijno nestajao je „obrazac sigurne zaposlenosti“ i „stabilne radne karijere“. Deo zaposlenih imao je šansu, ili je bio prinuđen, da promeni svoje zanimanje. Ipak, takvih je bilo manje nego što bi se očekivalo. Za većinu, umesto da promene poslove, odnosno zanimanja, oni su prelazili u krug nezaposlenih, ili su otišli u penziju (često prevremenu).

Iako ograničenog obima, socio-profesionalna pokretljivost je omogućila nužna prilagođavanja rada ljudi izmenjenim potrebama tržišta. Time su ljudi ujedno i sticali jedno novo iskustvo – da njihova karijera delom zavisi od zanimanja za koje su se školovali, koja su u jednom trenutku izabrali, a delom i od promenljivih okolnosti na tržištu proizvoda i usluga, odnosno na tržištu rada.

Sa nestajanjem „obrasca sigurne zaposlenosti“ menjale su se i ranije relativno jasne putanje društvenog uspona ili pada, putem rada. Naime, sada je teško reći, posebno samo na osnovu zanimanja, šta čini vrh, a šta dno društvene piramide u Srbiji. Za mnoge ranije rukovodioce (posebno one niže i srednje) prelaz među preduzetnike danas najverovatnije znači uspon, a ne pad u društvenom statusu. Isto tako, u današnjoj Srbiji prelaz iz radničkog ili nekog drugog nepoljoprivrednog zanimanja među poljoprivrednike ne znači nužno „silaznu društvenu pokretljivost“, kako je to bilo uobičajeno tokom godina socijalističke industrijalizacije. Imajući u vidu i takve izmenjene putanje društvenog uspona ili pada, ljudi se sada, verovatno nešto lakše suočavaju sa situacijama kada moraju promeniti posao, zanimanje i sl. Može se pretpostaviti da i pod dejstvom takvih činilaca, a ne samo tržišnih prinuda, ljudi sada pokazuju više spremnosti za profesionalnu pokretljivost, za menjanje radnih mesta, i „radnih angažmana“ u celini, kada na taj način dolaze do posla, do izazovnijeg i bolje plaćenog posla. Ta nova spremnost za profesionalnu pokretljivost, uz druge institucionalne uslove, omogućava dalju afirmaciju tržišne regulacije rada kao nužnog aspekta ukupne tržišne regulacije privrednog života u Srbiji.

2.4.2. Spremnost ljudi u Srbiji za socio-profesionalnu pokretljivost

U svim zemljama post-socijalističke transformacije dolazilo je do značajnog rasta nezaposlenosti, naročito u početnim godinama. Moguće je pretpostaviti da su uzrok tome bili, uz objektivne razloge za rast nezaposlenosti („prestrukturiranje“ privrede, gubljenje ranijih tržišta, svojinsko prestrukturiranje i sl.), i nedovoljna spremnost mnogih ljudi da promene vrstu i način rada na koj su bili navikli tokom „godina socijalizma“. Postepeno smanjivanje obima nezaposlenosti u većini „zemalja u tranziciji“ u kasnijim godinama tranzicije nije, verovatno, posledica isključivo prevazilaženja ranijih objektivnih uzroka nezaposlenosti već i rastuće spremnosti ljudi za raznolika prilagođavanja zahtevima tržišta rada. Spremnost ljudi da se prilagođavaju promenljivim okolnostima na tržištu rada deo je te nove društvene svesti koja je primerena društvu u post-socijalističkoj transformaciji. Širenje i produbljivanje te spremnosti ljudi da rade i druge poslove, osim onih na koje su bili navikli i da rade u izmenjenim radnim angažmanima, može olakšavati prevazilaženje „tranzicione recesije“ i ubrzati priključivanje Srbije normalnom razvijenom delu današnjeg sveta.

U daljem tekstu biće ukratko predstavljeni rezultati istraživanja (sprovedenog 2003. godine, na uzorku odraslog stanovništva Srbije) koji nam mogu dati uvid u spremnost ljudi u Srbiji za socio-profesionalnu pokretljivost.

1. Spremnost ljudi u Srbiji za „fleksibilnije“ radne angažmane

Pod „fleksibilnim“ radnim angažmanima podrazumeva se rad po projektnom ugovoru, za dati posao, rad sa radnim vremenom kraćim od redovnog, što omogućava istovremeni rad u više firmi, često i na različitim poslovima i sl.

Rezultati istraživanja pokazuju da bi radikalnija „fleksibilizacija“ rada u današnjoj Srbiji, koja bi izrazitije vodila obrascima „fleksibilnijeg“ rada kakvi se zagovaraju za razvijena post-industrijska društva u ovom trenutku nailazila na ozbiljne otpore i nezadovoljstva.

Ljudi jesu, međutim, spremni da rade više, intenzivnije, raditi duže od redovnog radnog vremena, raditi i dodatne honorarne poslove uz stalno zaposlenje, i to je svakako važan preduslov za uspešnije privređivanje u ovoj zemlji.

Zanimljivo je da rezultati istraživanja pokazuju izrazito malu spremnost ljudi za rad u sivoj ekonomiji, uprkos činjenici da su mnogi, tokom ovih godina, već iskusili takav „režim rada“ i da je, i danas iako znatno manje, mnogima rad u sivoj ekonomiji važan oslonac u njihovom preživljavanju.

2. Spremnost zaposlenih iz svojinski različitih organizacija za određene oblike „fleksibilnijeg“ rada

Na osnovu istraživanja uočljivo je da je nivo spremnosti zaposlenih iz svojinski različitih radnih organizacija, za većinu vidova „fleksibilnijeg“ rada, uveliko sličan, ali s tim što najviše spremnosti za nove vidove fleksibilnog rada pokazuju zaposleni u novoformiranim privatnim firmama. Toj su grupaciji po spremnosti slični i zaposleni u privatizovanim, ranije društvenim firmama. Sličan nivo spremnosti, iako nešto manji, uočava se među zaposlenima u još uvek društvenim-državnim firmama. Moguće je da na te razlike u spremnosti zaposlenih iz privatnih i društvenih firmi utiču donekle i razlike u starosnom sastavu zaposlenih različitih firmi. Naime, uočeno je da je u društveno-državnim firmama u Srbiji tokom 1990-ih bio nešto manji procenat mlađih radnika nego u privatnim firmama, delom zato što su se u novoformirane privatne firme češće zapošljavale osobe mlađeg uzrasta, a delom i zato što su iz „urušenih“ društvenih firmi češće odlazili mlađi i obrazovaniji kadrovi.

3. Spremnost zaposlenih iz svojinski različitih organizacija na samozapošljavanje i osnivanje vlastitih firmi

I u ovom slučaju rezultati ankete pokazuju, da najviše spremnosti za samozapošljavanje i osnivanje privatnih firmi, što znači i najviše spremnosti da snose ličnu odgovornost za vlastitu egzistenciju, pokazuju zaposleni u novoformiranim privatnim firmama. Istovremeno, rezultati pokazuju sličnu svest zaposlenih iz još uvek društvenih firmi i zaposlenih iz mešovitih i privatizovanih radnih organizacija koje su nastale svojinskom transformacijom tih društvenih firmi, koji su daleko manje spremni na samozapošljavanje i osnivanje vlastitih firmi. Sličnost njihove prethodne „radne socijalizacije“, gde je normalno bilo da „država“ ili „društvo“ imaju ulogu vlasnika i poslodavaca, a zaposleni više ili manje savesno rade ono što im je određeno kao radni zadatak, uslovljava ograničenu spremnost zaposlenih za preuzimanje autonomije i odgovornije uloge u sferi rada.

4. Spremnost ljudi različite obrazovanosti za „fleksibilnije“ vidove rada

Moglo bi se očekivati da spremnost ljudi da prihvate različite vidove fleksibilnog, i samostalnijeg rada relativno pravilno raste sa obrazovanošću ljudi. Ali rezultati istraživanja ne potvrđuju takva očekivanja. Jer, najviše spremnosti za sve vidove fleksibilnijeg i samostalnog rada pokazuju osobe sa srednjim obrazovanjem, a najmanje spremnosti pokazuju osobe sa osnovnim i nižim obrazovanjem od osnovnog obrazovanja.

Analiziranjem rezultata istraživanja postavlja se zanimljivo pitanje: Zašto osobe sa višim i visokim obrazovanjem pokazuju manje spremnosti za samozapošljavanje i osnivanje vlastitih firmi od osoba sa srednjim obrazovanjem?

Deo objašnjenja je u konkretnom karakteru novih privatnih firmi (koje su mahom vrlo male, u domenu trgovine i usluga), zbog čega za vođenje takvih firmi najčešće nije potrebno više od srednjeg obrazovanja. Objašnjenje može biti i u ranije razvijenom obrascu stručnjačkog rada u ovoj zemlji, gde su stručnjaci najčešće bili puki izvršioци rukovodilačkih odluka, sa malo radne autonomnosti, pa su oni i danas manje spremni preuzeti samostalnije vođenje poslova. Najzad, ne treba zaboraviti ni efekat nešto veće prosečne „starosti“ osoba sa višim i fakultetskim obrazovanjem, a spremnost za preduzetništvo je veća kod mlađih nego kod starijih osoba, kako govore sva savremena izučavanja preduzetničkih orijentacija.

5. Spremnost ljudi različite starosti za fleksibilnije vidove rada

Analizirajući rezultate istraživanja vidi se da je najstarija generacija izrazito nespremna za sve vidove fleksibilnijeg i samostalnog rada. Takva se usmerenost ove generacije može razumeti i kao posledica normalne „staračke nefleksibilnosti“, zatim, kao logično reagovanje na realno male stvarne potrebe i mogućnosti starijih osoba da uopšte rade, ali i kao rezultanta dugotrajne „socijalističke radne socijalizacije“, gde je naglasak bio na sigurnom zaposlenju, na radu u određenom zanimanju, za stabilnog poslodavca, kao što je država ili „društvena“ radna organizacija.

Najmlađa generacija pokazuje više spremnosti od drugih generacija da se samozapošljava i da osniva vlastite firme, mada su njene realne mogućnosti da to i praktično čini vrlo ograničene, s obzirom na njen, po pravilu, skroman ukupni raspoloživi ekonomski, ali i „socijalni kapital“. Ta generacija, međutim, ne prednjači u slučaju spremnosti da radi svaki plaćeni posao, niti u spremnosti da radi pod manje sigurnim, fleksibilnijim „režimima rada“.

Može se smatrati ohrabrujućim nalazom izrazita spremnost „mlađe-srednje“ generacije (30-44 godina) da prihvati sve vidove fleksibilnijeg i samostalnijeg rada, uključujući tu i

izrazitu spremnost (82%) da radi poslove ispod vlastite kvalifikacije. To je, očito, generacija zaposlenih koja je već iskusila zahteve za „fleksibilnošću“ tokom teških godina „blokirane transformacije“ u Srbiji.

„Srednja-starija“ generacija (45-59 godina) pokazuje nešto manje spremnosti za savremenije vidove rada u odnosu na „mlađu-srednju“ generaciju. Ali i za tu se generaciju može reći da pokazuje relativno visok nivo spremnosti da prihvati manje sigurne, fleksibilnije vidove rada, u odnosu na one forme rada na koje su ti ljudi navikli tokom svoje radne karijere. Pošto ove dve „srednje“ generacije predstavljaju većinu radno-aktivnog stanovništva Srbije, može se reći da njihova relativno visoka spremnost da prihvate fleksibilnije vidove rada otvara izgleda za novu socio-profesionalnu pokretljivost i nagoveštava stvaranje povoljnijih „ljudskih uslova“ za ubrzavanje tranzicije i za novu modernizaciju Srbije u godinama koje dolaze.

Iz rezultata dobijenih u ovoj anketi naravno nije moguće pouzdano suditi o realnim transformacionim sposobnostima radnog stanovništva Srbije. Realistično je pretpostaviti da su ljudi u ovoj anketi izražavali više spremnosti da rade na fleksibilniji i savremeniji način nego što bi bili spremni učiniti u realnim životnim situacijama. Poznato je da su u ovoj zemlji, i u vremenu velike nezaposlenosti, mnogi, koji su bili prijavljeni zavodima za zapošljavanje kao osobe koje „traže posao“, odbijali da prihvate zaposlenja, koja su im nudili zavodi, ukoliko su to bila zaposlenja izvan njihovog osnovnog zanimanja, ukoliko su bila ispod njihovih kvalifikacija i sl. Reklo bi se da su takva ponašanja danas nešto ređa nego ranije. S toga, uz sve rezerve prema dobijenim anketnim uvidima, osnovano je procenjivati da su ljudi u Srbiji spremniji raditi više, intenzivnije, te da su spremni i češće menjati poslove prema zahtevima tržišta rada nego što su to bili navikli u socijalističkom „režimu zaštićene zaposlenosti“.

Iako mnogi veruju da „stari mentalitet“ – u „socijalizmu“ stabilizovana očekivanja o većim pravima nego obavezama zaposlenih, težnja da se ima zaštićeno zaposlenje i sigurna „državna plata“ – ostaje presudna prepreka bržem prevazilaženju niske ekonomske i ukupne društvene efikasnosti dosadašnjih „socijalističkih“ društava, uključujući tu i Srbiju, nalazi ovog istraživanja nagoveštavaju povoljnije izgleda za menjanje tih ranijih „obrazaca rada“. Čini se da su, u ovom trenutku, problemi u globalnoj društvenoj politici i neadekvatni institucionalni okviri rada u Srbiji značajnija prepreka ubrzanoj i uspešnijoj post-socijalističkoj transformaciji nego što su to slabosti „ljudskog faktora“.

2.5. Materijalne nejednakosti

Dok su se tokom 1990-ih godina istovremeno odvijali procesi ekonomske destrukcije sistema i povećanja društvenih nejednakosti, koji su u pogledu materijalnog položaja izdvajali klasu na vrhu u odnosu na sve ostale, u periodu nakon političkih promena 2000. godine došlo je do stabilizacije i poboljšanja ukupne ekonomske situacije, što je dovelo do diferenciranih posledica na polju društvenog strukturisanja. Uspostavljanje makroekonomske stabilnosti i uvođenje osnovnih strukturalnih reformi tokom 2001-2002. imali su dvojako dejstvo. S jedne strane, došlo je do postepenog rasta bruto nacionalnog proizvoda, kao i do zaustavljanja porasta siromaštva. S druge strane, Srbija je u ovom periodu i dalje imala jedan od najnižih nacionalnih proizvoda po glavi stanovnika u regionu, a veliki procenat domaćinstava se nalazio neposredno iznad granice siromaštva. Osim toga, iz ranijeg perioda je prenet veliki teret spoljnih i unutrašnjih dugova, usled nagle ekspanzije potrošnje ubrzano je rastao spoljno-trgovinski deficit, a materijalne nejednakosti su nastavile da se povećavaju. Ubrzavanje privatizacije, makroekonomska stabilizacija (obaranje inflacije i revitalizacija bankarskog sistema) kao i početak reforme pravosudnog sistema, bili su najvažniji činioци

koji su doveli do umerenog oživljavanja ekonomije i daljeg rasta privatnog sektora, ali su, sa druge strane, povećali ionako veliku nezaposlenost, ili tačnije rečeno, učinili su vidljivom prikrivenu nezaposlenost. Očekivano je da su sva ova strukturalna kretanja kao posledicu imala dalju ekonomsku diferencijaciju klasa. Rast privatizacije vodi konsolidaciji ekonomske elite i ekspanziji sitnog preduzetništva, a jačanje javnog sektora i dolazak međunarodnih organizacija omogućuju da srednja klasa poveća i stabilizuje svoje prihode i tako se izdvoji u odnosu na niže klase. Ranije pomenute klase poljoprivrednika i ne/kvalifikovanih manualnih radnika svakako si najveći gubitnici u kontekstu ovakvih ekonomskih i društvenih okolnosti.

Siromaštvo

Prema rezultatima ankete Republičkog zavoda za statistiku – maj 2007. – čije je rezultate predstavio potpredsednik Vlade Božidar Đelić na Trećoj nacionalnoj konferenciji o smanjenju siromaštva, oko 490.000 građana, odnosno 6,6 odsto stanovništva Srbije živi ispod granice siromaštva, odnosno da je broj siromašnih prepolovljen u poslednjih pet godina. Siromašnim se smatra građanin koji mesečno raspolaže sa manje od 8.883 dinara.

RTS – 29.novembar 2007

Podaci dobijeni različitim istraživanjima sprovedenim tokom procesa post-socijalističke transformacije pokazuju da je na kraju socijalističkog perioda ekonomska diferencijacija klasa bila najjasnija i da je unutrašnja homogenost klasa bila najjača. U periodu blokirane transformacije usledilo je opadanje konzistentnosti materijalnog položaja klasa i znatno su se smanjile razlike između klasa.

Na osnovu sprovedenih istraživanja može se reći da jedino klasa nekvalifikovanih ne/manualnih radnika i klasa sitnih preduzetnika i nižih rukovodioca imaju veću konzistentnost nego ranijih godina. Očigledno je da novi društveni poredak još uvek nije dovoljno profilisan, kako bi se postigla jasnija kristalizacija položaja, kao i da u uslovima nepotpuno definisanih karakteristika društvenog sistema, mnogi pojedinci još uvek traže svoje mesto u strukturi društva. Višegodišnje ekonomsko opadanje, visoka nezaposlenost, narasla neformalna privreda i nerazvijeno tržište rada još uvek ne omogućuju da dođe do uočljive povezanosti obrazovanja, zanimanja i materijalnog položaja, koja bi označila stabilizovanje novog tipa društvenih odnosa.

2.6. Vrednosne promene

Različita istraživanja vrednosnih orijentacija u Srbiji, u vreme socijalizma, utvrdila su postojanje dosta nekonzistentne vrednosne mešavine, kako na individualnom tako i na grupnom planu. Unutar te mešavine nalazile su se rasprostranjene tradicionalističke (uglavnom patrijarhalne) vrednosti, elementi snažne autoritarne svesti, kao i kolektivističke ideologije, ali i tzv. samoupravne svesti. Pri tome je postojala jasna strukturalna povezanost između tradicionalizma, autoritarnosti i kolektivističkih socijalističkih vrednosti, ali su obrasci „samoupravne svesti“ sa njima bili nesaglasni. Uz to, istraživanja su bila utvrdila, malu rasprostranjenost nacionalističkih stavova među stanovništvo (iako je, u više navrata, u SFRJ dolazilo do formiranja snažnih nacionalističkih pokreta).

Kraj 1980-ih obeležen je u Srbiji naglim rastom nacionalističke mobilizacije pripadnika srpske nacije, koju su političke i kulturne elite inicirale prvo na podlozi etničkih sukoba na Kosovu, a zatim se ta mobilizacija širila – po logici akcije i reakcije – među svim etničkim grupama na jugoslovenskom prostoru. Upravo u trenutku u kojem je nacionalizam postao dominantna vrednosna orijentacija na celokupnom ovom prostoru, došlo je do sloma socijalističkog poretka u Evropi, a sa tim i do naglog povlačenja kolektivističkih socijalističkih vrednosti i njihove zamene liberalnim vrednostima u svim drugim evropskim post-socijalističkim zemljama.

Pripadnici socijalističke nomenklature u Srbiji, međutim, pošto su prethodno već bili osigurali masovnu podršku stanovništva za svoj nacionalistički program, održali su se na vlasti i posle promene poretka u drugim bivšim jugoslovenskim republikama. Doduše, više zbog spoljašnjeg nego zbog unutrašnjeg pritiska, i Miloševićev je režim bio prinuđen da postepeno uvodi neke sistemske promene. Pre svega ovde je reč o institucionalizovanju političkog pluralizma i uklanjanju ograničenja za privatno vlasništvo u ekonomiji (uz širenje tržišne privrede). Zbog ovakvog karaktera promena – u kojima su se čuvali elementi starog i nastajali oblici novog sistema društvene regulacije – za Srbiju je u tom vremenu bilo karakteristično postojanje više suprostavljenih vrednosnih obrazaca: socijalističkog (kolektivističke vrednosti, ali i „samoupravna“ svest); tradicionalnog i autoritarnog; nacionalističkog; ali i liberalnog. Blokirana transformacija tokom 90-ih (sa svojim kontradiktornim obeležjima – usporenih i kontrolisanih sistemskih promena, ekonomskog sloma i sl.), uz četvorogodišnje građanske ratove, a zatim sukobe na Kosovu i, konačno, rat protiv zemalja NATO pakta 1999. godine, stvorili su uslove za održavanje takve konfuzne mešavine različitih, pa i suprostavljenih vrednosnih obrazaca.

U daljem radu, analiziraće se rasprostranjenost četiri vrednosne orijentacije u Srbiji, tokom procesa post-socijalističke transformacije: tradicionalizma, autoritarnosti, nacionalizma i liberalizma.

1. Tradicionalizam

Ranija istraživanja utvrdila su relativno snažnu zastuplenost tradicionalističkih vrednosti u Srbiji. Osnova za raširenost te vrednosne orijentacije bila je u zakasneloj modernizaciji zemlje, u kojoj je tek od kraja 1980-ih godina više od polovine stanovništva živelo u gradovima, manje od četvrtine se bavilo poljoprivredom, a manje od 10% imalo univerzitetsko obrazovanje. Jedna od najkarakterističnijih crta tradicionalizma jeste patrijarhalnost, pa su stoga pri istraživanju korišćenje sledeće tvrdnje: *Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac; Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama; Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti.*

Iz istraživanja u kome su ispitanici iskazivali ne/slaganje sa navedenim tvrdnjama, pokazuje se da je tradicionalizam bio preovlađujući kod pripadnika većine klasa (a, s obzirom na strukturu stanovništva, to znači i u društvu u celini) u 1989. dok je petnaestak godina kasnije došlo do značajnog pada ove orijentacije, i to u svim grupama, kao i u društvu u celini. U oba slučaja postoji jasna veza između pripadništva klasi i rasprostranjenosti tradicionalizma, koja počiva kako na obrazovanju (koje čini jedan od kriterijuma klasne podele) tako i na načinu života (seoski životni uslovi, preovlađujući kod nižih klasa, naspram gradskih itd.).

Ovo opadanje tradicionalističkih vrednosti može se objasniti na ovaj način: i u uslovima krize, kao i blokiranja sistemskih promena, nastavljene su strukturne promene u Srbiji; udeo poljoprivrednog, seoskog i slabije obrazovanog dela stanovništva je nastavio da opada, pa je time redukovana osnova na kojoj se ova vrednosna orijentacija zasnivala.

2. Autoritarnost

Mnogobrojna istraživanja tokom 1970-ih i 80-ih godina u Srbiji potvrdila su postojanje tesne veze između autoritarnosti i tradicionalizma, pri čemu je i ova druga vrednosna orijentacija bila izrazito raširena. S druge strane, vladajuću – komunističku – ideologiju karakterisala su izrazita autoritarna obeležja, pa je i to dodatno uticalo na dobijanje visokih skorova autoritarnosti u populaciji, što je često tumačeno kao postojanje trajnijeg dubljeg nedemokratskog potencijala u Srbiji. S obzirom na pomenute veze, nalazi istraživanja su očekivani i logični. Pri istraživanju su korišćene sledeće tvrdnje: *Bez vođe*

je svaki narod kao čovek bez glave; Dve su glavne vrste ljudi na svetu, jaki i slabi; Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima.

Rezultati istraživanja pokazuju da su nalazi o autoritarnosti veoma slični prethodnim, o tradicionalizmu – po ukupnoj rasprostranjenosti, distribuciji prema društvenim grupama i promenama tokom poslednjih petnaestak godina. Mora se napomenuti da se kulturna osnova ove vrednosne orijentacije čini, na osnovu dobijenih podataka, jačom nego sistemska. U uslovima sveopšte dramatične društvene krize, koja je uključivala i dugotrajne ratove, i koja po sebi predstavlja vrlo plodno tlo za rast autoritarnih orijentacija, došlo je do njihovog opadanja. Smatra se da je uzrok tog pada nastavak opštih „modernizacijskih“ promena.

3. Nacionalizam

Istraživanja nacionalizma u SFRJ – do pred kraj 1980-ih – nalazila su, u izrazito preovlađujućem broju, relativno malo prisustvo ove orijentacije. Druga polovina 80-ih je, međutim, bila obeležena opštim (u svim delovima SFRJ, među svim etničkim grupama, u svim društvenim slojevima) snažnim usponom nacionalizma, a produženi građanski ratovi održavali su njegovu pogonsku osnovu. U skladu s tim, moglo bi se očekivati da je nacionalizam bio vrlo izražen tokom 1989. godine, a da se od 2000. godine postepeno stvaraju uslovi za njegovo opadanje. Pri istraživanju su korišćene sledeće tvrdnje: *Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji nego drugi brakovi; Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije; Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje.*

Istraživanje pokazuje da pretpostavka o postepenom opadanju nacionalizma nije bila opravdana. Distribucija pretežno ne/nacionalističkih stavova po društvenim grupama je ostala neizmenjena (nacionalistička orijentacija preovlađuje 2003. godine, isto kao i 1989. godine, među poljoprivrednicima, NKV i KV radnicima, a ne-nacionalistička unutar ostalih grupacija), dok se njena rasprostranjenost unutar klasa čak i nešto pojačala. Ono što posebno treba naglasiti je da je do toga došlo uprkos prethodno utvrđenom opadanju tradicionalističkih i autoritarnih vrednosnih orijentacija, za koje bi se moglo očekivati da su povezane sa nacionalizmom. Drugim rečima, pokazuje se da, aktuelne političke okolnosti – nerazrešeno srpsko državno pitanje (otvoren teritorijalni status Kosova i na tome zasnovana mogućnost masovne mobilizacije stanovništva na nacionalnoj osnovi) – stvaraju trajnije pretpostavke za široko reprodukovanje ovog tipa vrednosnih orijentacija među stanovništvom Srbije, pogotovo u okvirima njegovih slabije obrazovanih i statusno nižih slojeva.

Na ovom mestu potrebno je dodati nekoliko specifičnih zapažanja, vezanih za navedeno istraživanje. Tako, 2003. godine, samo pripadnici klase poljoprivrednika, većinski prihvataju tvrdnju o nužno većoj nestabilnosti brakova supružnika različitih nacionalnosti, dok je pripadnici svih drugih slojeva većinski odbacuju. S druge strane, prihvaranje stava o mogućnosti saradnje, ali ne i potpunog poverenja među različitim nacijama, češće je zastupljeno kod ispitanika u svim grupama nego odbacivanje tog stava. A u osnovi ista distribucija po tvrdnjama pojavljuje se i kod ispitanika iz 1989. godine. To bi nas moglo uputiti na pretpostavku o strukturi nacionalizma u Srbiji, kao pojavi prvenstveno usmerenoj na kolektivne, a ne na međuinдивидуalne odnose (tako se na osnovu istraživačkih podataka iz 1993. zaključuje: „U celini, teže se prihvataju neki oficijelni, institucionalizovani odnosi nego odnosi koje se obično smatraju privatnim i intimnim...“ Mladen Lazić, Slobodan Cvejić - prema Kuzmanović, 1995: 249.).

4. Liberalizam

S obzirom na „liberalni“ karakter jugoslovenskog socijalizma (prisutnost sitnog privatnog vlasništva u poljoprivredi i uslugama, suzdržana politička represivnost,

otvorenost prema Zapadu i sl.), moglo bi se očekivati da su elementi liberalne vrednosne orijentacije bili relativno rašireni među pripadnicima različitih društvenih grupa (pogotovo onih sa višim obrazovanjem) još tokom pred-transformacijskog perioda. S druge strane, jasno je da je vladajuća društvena ideologija nužno bila u osnovi anti-liberalna, što je uz rasprostranjenost tradicionalnih i autoritarnih vrednosnih orijentacija moralo značajno ograničiti prisustvo pozitivnih stavova o tržišnoj privredi, političkom pluralizmu, ili neprikosnovenosti individualnih prava. Stoga nije čudo što su u istraživanjima iz 1989. godine nađeni izrazito konfuzni odnosi prema liberalnim vrednostima. Ali, s obzirom na promene koje su se u međuvremenu dogodile u istočnoj Evropi, kao i u Srbiji (legitimisanje tržišta, političkog pluralizma itd.), moglo se očekivati i da su te vrednosti uhvatile čvršći i širi koren među stanovništvom. Nalazi, međutim, ne potvrđuju takva očekivanja.

Tvrđnje korišćene prilikom istraživanja su glasile: *Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju; Interesi kolektiva uvek moraju biti važniji od interesa pojedinca; Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu.*

Prihvatanje privatnog vlasništva bilo je većinsko u oba istraživanja, s tim da je stav 1989. prihvatila apsolutna većina ispitanika (54%), a 2003. samo relativna većina (41,5%). Međutim, poželjnost državne intervencije takođe je prihvatala većina ispitanika 1989. godine (49,4%, manjina od oko 31% je stav odbacivala), a tvrdnja je podjednako prihvaćena i odbijena u 2003. godini. Najzad, nadređenost kolektiva pojedincu većinski je prihvaćena od strane približno 2/3 ispitanika, kako 1989. tako i 2003. godine.

Istraživanje, dakle, pokazuje da je ambivalentan odnos prema liberalnoj vrednosnoj orijentaciji karakterističan, prekično u jednakoj meri, za početke post-socijalističke transformacije (što izgleda lakše objašnjivo) i za period koji je nastupio petnaestak godina kasnije. Preimućstva privatnog vlasništva većina stanovništva Srbije kombinovala bi, izgleda, sa „sigurnošću“ koju garantuje državna regulacija, i to na zalasku komandne ekonomije, ali i posle početaka privatizacije. Može izgledati paradoksalno to što se, na vrhuncu dramatične ekonomske krize 1993. godine, tokom koje se država svojom redistributivnom ulogom mnogim pripadnicima nižih slojeva prikazivala kao spasilac, znatna većina ispitanika – njih 2/3 – bila izjasnila protiv državnog intervencionizma (u odgovoru na identično pitanje). Međutim, to je još bio period početaka tržišne transformacije post-socijalističkih zemalja, kada su neoliberalne tvrdnje bile svagde smatrane neporecivim, a naročito one koje su obećavale nesumnjivo opšte blagostenje koje će, navodno, uslediti posle radikalne privatizacije i marketizacije. Takva se perspektiva u Srbiji morala činiti utoliko privlačnijom ukoliko je bila dalja. Sa jasnom svešću o posledicama tržišnih reformi po niže društvene slojeve, ovakve ideje su izgubile deo svoje privlačnosti, svuda pa tako i u Srbiji. Tako je ovde nastala ambivalentna svest, u kojoj se uz poželjnost privatne svojine preferira i državni intervencionizam, na osnovu dugih iskustava paternalističkog socijalizma, koji je u SFRJ bio omogućio relativno visok životni standard znatnom delu stanovništva. Ovde, ipak, treba imati u vidu da su u korišćenoj formulaciji ispitanici možda odnos kolektivnog i individualnog tumačili ne na opštem već na – veoma aktuelnom, u oba perioda – specifičnom, etničkom planu.

3. Zaključne napomene

Post-socijalistička transformacija Srbije složen je proces društveno-sistemskih, socijalno-strukturalnih i kulturalnih promena koje zahvataju sve sfere ovog društva. Kako pokazuju istraživački nalazi prethodno predstavljeni u radu, za Srbiju su, u celokupnom periodu post-socijalističke transformacije (neposredno pred njen početak, u vremenu njenog

blokiranja, kao i posle de-blokiranja) karakteristični izrazito ambivalentni procesi formiranja vrednosnih orijentacija: opadanje tradicionalizma i autoritarnosti, uz održavanje nacionalističkih i konfuznih liberalnih vrednosnih orijentacija kod značajnog dela populacije. Opstanak raširenih kolektivnih nacionalnih stereotipa, uprkos opadanju tradicionalističke i autoritarne vrednosne osnove, posledica je reprodukovanja političkih činilaca koji su uslovili njihov rast pre petnaestak godina. A izostanak jasnijeg profilisanja liberalne orijentacije verovatno je rezultat toga što se neki njeni elementi nisu učvrstili u vreme kada su masovno prihvatani u istočnoj Evropi, kao direktna alternativa komunističkoj ideologiji, dok u međuvremenu nije izgrađivan institucionalni sistem na koji bi se ti elementi trajnije oslanjali. Prisustvo nacionalizma i ambivalentnog odnosa prema liberalnim vrednostima, pre svega – ali ne isključivo – u nižim društvenim klasama, pruža osnovu za opstanak protiv-transformacijskog dela političke elite (koja svojim delovanjem potpomaže održavanje takvih orijentacija). S druge strane, nepostojanje linearne veze između „tvrdih“ činilaca, kao što su obrazovanje ili klasni položaj, i vrednosnih orijentacija, rezultira time da se i unutar viših klasa nalaze grupacije koje nisu usvojile liberalne obrasce i/ili koje zadržavaju nacionalističke vrednosti. To dovodi do podeljenosti i unutar onog dela političke elite koji je u principu transformacijski orijentisan.

Naravno, slaba profilisanost, pa i protivrečnost unutar osnovnih vrednosnih orijentacija ide uporedo sa usporenim procesom klasnog restrukturisanja društva u Srbiji. Tako je ispitivanje materijalnog položaja ukazalo na odsustvo jasnog razgraničenja između društvenih klasa, uz jedan, ali veoma važan, izuzetak: klasa na vrhu društvene lestvice se u svim periodima odvaja od donjeg dela hijerarhije. Podaci iz istraživanja, pokazuju da se, uz dosta jasno uobličen uzak društveni vrh, tek početno profiliše povlašćeni materijalni položaj srednjih, sitno-preduzetničkih i stručnjačkih slojeva, u odnosu na (većinski) ostatak društva. Drastično ekonomsko nazadovanje zemlje tokom 1990-ih, uz spori oporavak u prvoj polovini ove decenije, ne pruža materijalnu podlogu za ubrzaniju širu materijalnu diferencijaciju klasa.

U ovom radu, takođe je u jednom delu, u fokusu bila sfera rada i, posebno, osobenosti socio-profesionalne pokretljivosti radnog stanovništva koje dovode do promena u rasporedu ljudi u sferi rada sa stanovišta zanimanja ili poslova koje obavljaju. Post-socijalistička transformacija podrazumeva učestalije privredno-strukturalne promene koje će biti usaglašene sa zahtevima unutrašnjeg i „globalizovanog“ svetskog tržišta, i koje, pri tome, neće biti nametnute od strane države, već će uslediti iz individualnih i autonomnih odluka radnih ljudi kao osnovnih aktera u modernoj sferi rada. Zbog toga se u jednom delu rada bavimo i spremnošću ljudi da prihvate nove, fleksibilnije i samostalnije vidove rada, što bi bila indikacija o napuštanju ranije dominantne radne orijentacija na stalno, sigurno zaposlenje, po pravilu u istom zanimanju i za istog poslodavca (državu). Analizirani podaci dozvoljavaju zaključak da se i u Srbiji postepeno napuštaju te ranije radne orijentacije, naročito kad je reč o mlađim generacijama radnog stanovništva. Valja reći, međutim, da su, generalno, ljudi iskazivali veću spremnost da rade više, intenzivnije, uz zadržavanje „režima sigurnog i stalnog zaposlenja“, nego da rade u „režimu nestalnog, fleksibilnog rada“ ili da postanu sami sebi poslodavci. Značajno je što su visoku spremnost za intenzivnije angažovanje u radu pokazivali zaposleni iz praktično svih zanimanja (posebno radnici), kao i nezaposlene osobe. Iz te činjenice moguće je zaključiti da bi već samo intenzivnije radno angažovanje ljudskih potencijala, kojima Srbija danas raspolaže, moglo ubrzati prevladavanje dosadašnjeg ekonomskog i ukupnog urušavanja društva Srbije i time stvoriti povoljnije opšte uslove za dosledniju i uspešniju post-socijalističku transformaciju Srbije.